

Галина Дідківська,

к. філол. н., завсектором відділу зарубіжної україніки НБУВ

Лариса Дегтяренко,

заввідділом зарубіжної україніки НБУВ

Фонд відділу зарубіжної україніки

Концепція національної бібліотеки, виплекана фундаторами першої в Україні Національної бібліотеки і закладена в основу її створення 1918 р., більшою чи меншою мірою реалізовувалася упродовж восьми десятиріч її існування. Своє призначення національної бібліотека послідовно виконувала навіть в умовах тотального нищення української культури. З 1919 до 1996 р. не називалася національною, хоча фактично виконувала такі функції. Загальнонаціональний характер Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, безперечно, підтверджують її фонди. Саме вони є частиною втілення національної ідеї.

З вересня 1991 р. в бібліотеці функціонує новоутворений відділ зарубіжної україніки. Про багатство й особливості його фонду і йдеться в статті.

українського слова, української думки в світовому співтоваристві.

Доступним широкому читачькому колу цей фонд став більш ніж через сім десятиліть після того, як засновники бібліотеки оголосили про намір зібрати й донести до українського читача всі цінності, вивчені думкою всіх народів, усіх віків, в усіх галузях знання, а крім цього, зокрема, ще й усе стосовно України та її народу. Таке завдання покладалося на відділ «Україніка», передбачений Статутом бібліотеки відразу ж після її заснування. Відділ мав стати найповнішою базою українознавства.

У створенні фонду україніки (а в ній і зарубіжної - невід'ємної складової частини) багато гірких, сумних, а часто й трагічних моментів. Відділ то започатковували, то закривали, в результаті зібрані фонди розпоршувалися й нищилися.

Як окрему структурну одиницю відділ «Україніка» започатковано 1922 р. Формування фонду почалося з прийняття до відділу бібліотек «Старої громади», О.Кониського та наукового товариства «Просвіта». Це були книги, переважно, з історії та етнографії України, твори класиків української літератури. Особливо

цінними були багатотомні видання актів, архівів, літописів південно-західної Росії (тобто України), багатющі зібрання українського фольклору, особливо народних пісень. Із творів художньої літератури: І.Котляревський, Т.Шевченко, П.Куліш, А.Могіла, В.Дорошенко, П.Огієвський та багато ін.

Як свідчать архівні матеріали НБУВ за 1921 р., встановлювалися зв'язки з найважливішими бібліотеками, товариствами, книжковими й антикварними фірмами, академіями наук різних країн. У відповідь на листи дирекції та адміністрації до університетських, національних, публічних бібліотек у Нью-Йорку, Кембриджі, Лондоні, Празі, Кракові до бібліотеки надходили різні видання. До кінця 1925 р. у відділі налічувалося кілька тисяч книг, а в 1932-1933 рр. - вже сотні тисяч.

Вони зберігалися у відділі «Україніка», котрий проіснував у такому статусі до 1933 р., після чого став підвідділом у загальному фонді. Нині ця колекція, незважаючи на різні незгоди (друга світова війна, неодноразові вилучення книг до спецфонду і знищення їх перед евакуацією, пожежа тощо) налічує 45836 одиниць (спочатку було близько 70

У відділі зарубіжної україніки зібрано праці авторів-українців в оригіналі та перекладах, твори українською мовою, праці про українців та Україну, видані поза її межами.

Основне призначення фонду - дати читачам якомога повнішу інформацію про суспільно-політичне, культурне, релігійне, мистецьке життя і творчість наших співвітчизників у діаспорі, розкрити роль українства в світовій культурі, життя

тис.). Вона розміщена в загальному фонді окремо під шифрами Аи, Ви, Си, АиО, ВиО, СиО, Си. Зарубіжна україніка ніколи не виділялася окремо - і досі знаходимо вкраплення її в цьому фонді, так само, як і в загальному. Найчастіше це книги, видані у Відні, Празі, Берліні, Вінніпезі, Торонто.

Наявний тепер у залі зарубіжної україніки фонд формувався у відділі спеціального збереження. Оформлення його розпочалося після другої світової війни, бо давніші інвентарні книги не збереглися, а зібрані раніше видання були знищені перед евакуацією бібліотеки.

Перший запис в інвентарній книзі, до якої вносили іноземну монографічну літературу, зроблено 11 березня 1948 р. Серед неї було чимало й україніки різними мовами. Першою під номером 331 записано «Нарис історії України» (Торонто, 1944). Поміж інших слід згадати: «Українсько-німецький словник» З. Кузели (Лейпциг, 1993); Mikloš Šabo «Kiev» (Будапешт, 1943); «Ukraine» (Берлін, 1942), «Chevtchenko le Poete Nationale» Doroschenko (Прага, 1931); «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка (Прага, 1923); «The Ukrainian Revolution» J. Reshetar (Прінстон, 1952).

Деякі видання в різні часи (з 1956 р.) поверталися до загального фонду, але основна частина зарубіжної україніки залишалася у відділі спеціального збереження. Усі надходження з-за кордону контролював Головліт (Головне управління по охороні державних таємниць у пресі), тому на певних замовлених відділом іноземного комплектування виданнях, часто саме на україніці, були проставлені шестигранники - ознака того, що Головліт спрямовує їх у закритий фонд.

1968 р. в цьому фонді ухвалою ЦК КПУ створено ще більш закритий фонд - сектор контрпропаганди при відділі спецфондів. На книгах, що надходили до цього сектора, Головліт ставив два шестигранники, що прирівнювалося до грифа «секретно». Доступ до цієї літератури був, відповідно, ще обмеженіший. Якщо дозвіл на користування книгами з одним значком давав директор бібліотеки, то з двома - віцепрезидент Академії наук, а потім ще й директор. До роботи в цей сектор допускали в основному тих, хто мав вишукувати в наявній літературі

докази й аргументи, які б заперечували, критикували, «розвінчували», доводили протилежне.

В інвентарній книзі монографічної літератури, розпочатій 20 травня 1968 р., серед перших надходжень фонду: Грушевський М. «Ілюстрована історія України» (Нью-Йорк, 1967); історичний збірник з промовистою назвою «За волю України» (Нью-Йорк, 1967); Kosyk V. «Concentration Camps in the USSR» (Лондон, 1962); Донцов Д. «Націоналізм» (Лондон, Торонто, 1966); Кошелівець І. «Сучасна література в УРСР» (Нью-Йорк, 1966); Мірчук П. «Українська визвольна справа» (Торонто, 1954) та «Від другого до четвертого універсалу» (Торонто, 1955); Міхновський М. «Самостійна Україна» (Лондон, 1967) та ін.

Інвентаризація періодики розпочалася 21 серпня 1968 р. Першими були часописи: «Визвольний шлях», «Смолоскип», «Нові дні», «Сучасність», «Крилаті», «Післанень правди», «Український самостійник», «Світання», «The New Review», «Голос Спасителя», «Лікарський вісник», «Молода Україна», «The Ukrainian Quarterly», «Вісник», «The Ukrainian Bulletin», «Ukraine», «Наше життя», «Біблос», «Вільна Україна» тощо.

Частину літератури було одержано з державного історичного архіву, Міністерства закордонних справ, колишнього ЦК КПУ, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, проте це швидше були винятки - в основному ж зарубіжна україніка поповнювалася надходженнями з Головліту. Такий метод поповнення фонду й обмеження в комплектуванні зберігся до кінця 80-х років, коли, нарешті, були зняті попередні заборони й спецфонд перестав існувати.

З відкриттям відділу зарубіжної україніки знайшлося чимало бажаних подарувати книги, аби ними користувалися широкі кола читачів.

Багато потрібної й корисної літератури подарувало Товариство українських бібліотекарів Канади та фахівці-україністи з Бібліотеки Конгресу США, бібліотек Торонтського, Оттавського, Гарвардського, Ратгерського, Делаварського університетів, Публічної в Торонто, Слов'янської в Празі, Нью-Йоркської публічної та ін.

Нині фонд залу налічує близько 8 тис. книг та 7 тис. часописів. Це література з різних галузей знань:

художня творчість і літературознавство, лінгвістика, довідкові, енциклопедичні та бібліографічні видання, праці з мистецтвознавства, історії культури, народна творчість та етнографія, духовне життя, історія церкви, теологія, книги з історії, філософії, юриспруденції, економіки, політики й соціології.

З довідкової, бібліографічної та енциклопедичної літератури у фонді є «Енциклопедія українознавства» (Мюнхен, Париж, Нью-Йорк, 1949-1984): тематична частина у 3 книгах і словникова - в 10; «Українська мала енциклопедія» Є. Онацького (Буенос-Айрес, 1957) у 4 т.; англомовні: «Ukraine: a Concise Encyclopedia» (Торонто, 1963-1971) у 2 т.; «Encyclopedia of Ukraine» (Торонто, Буфало, Лондон, 1985-1993) у 5 т.; «The New Encyclopedia Britannica» (Чикаго, Лондон та ін., 1977) у 30 т. Бібліографія репрезентована працями «Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції: 1920-1931» П. Зленка (Прага, 1932), «Бібліографічний покажчик української преси поза межами України» О. Фединського (Клівленд, 1968-1969 рр. - окремі річники), «Бібліографія голоду на Україні, 1932-1933» Г. Сенишин (Монреаль, 1983), «Анотована бібліографія української літератури в Канаді» Я. Славутича (Едмонтон, 1987), «Бібліографія видань української еміграційної літератури 1945-1970» Б. Романенчука (Філадельфія, 1974), «Україніка-австраліана: Бібліографія 1949-1978» С. Радіона (Мельбурн, 1992).

Особливим попитом користуються дослідження з історії України, політико-соціологічної та філософської думки, літературознавства, художньо-публіцистична література.

Окремо згадаємо видання, в яких простежується колоніальна політика Російської імперії та СРСР щодо України: «Як Москва нищила Україну: на підставі старих українських пісень» В. Будзиновського (Відень, 1917); «Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX століть» Н. Полонської-Василенко (Мюнхен, 1951); «Історично-ідеологічні основи теорії III Риму» І. Мірчука (Мюнхен, 1951); «Московська теорія III Риму в XVI-XVII стол.» О. Оглоблина (Мюнхен, 1951). Тематично з ними пов'язані спогади політв'язнів ГУЛАГу: «Від Гужівки до Біломорканалу: Свідчення концтаборника 1930-х років» О. Каянюки (Нью-Йорк, 1988); «В концта-

борах СРСР. 1944-45: Спогади і спомини» А.Білинського (Мюнхен, Чикаго, 1961); «З часів єжовщини: Спогади» О.Мак (Мюнхен, 1954); «Недостріляні» С.Підгайного (Б.м., 1949) та ін.

У фонді репрезентовано праці ідеологів та провідників українського визвольного руху С.Бандери, Є.Коновальця, Я.Стецька, ґрунтовні дослідження суті національної ідеї: «Націоналізм» Д.Донцова (Лондон, Торонто, б.р.), «Дух нашої давнини» Д.Донцова (Мюнхен, Монреаль, 1951), «Відродження великої ідеї» П.Мірчука (Торонто, 1954), «За чистоту позиції українського визвольного руху» П.Мірчука (Мюнхен, Лондон, 1955); дослідження з історії української державності: «Історія України 1917-1923 рр.» Д.Дорошенка (Ужгород, Нью-Йорк, 1930), «Скоронадицина» С.Доленги (Варшава, 1934), 7-томне видання «Україна в добу директорії. УНР» М.Стахів (Скрантон, 1962-1966); збірники «За державність: Матеріали до історії війська українського» (Каліш, 1929-1935), «За честь, за славу, за народ» (Торонто, 1978); з історії Української повстанської армії: багатотомне видання «Літопис Української повстанської армії» (Торонто, 1978-1991), «Українська повстанська армія. 1942-1952» П.Мірчука (Мюнхен, 1953), «Гарить ліс: Спомини колишнього вояка УПА Д.Грицька-Цяпки» (Лондон, 1975), «УПА та її підпільна література» Л.Шанковського (Філадельфія, 1952) тощо.

Серед творів, які виходили в діаспорі, але були заборонені й переслідувані в радянській Україні: «Засуджене й заборонене» В.Сосюри (Нью-Йорк, 1952), «Собор» О.Гончара (Нью-Йорк, 1968), «Поезії» Л.Костенко (Балтимор, Париж, 1969), «Мальви» Р.Іваничука, твори В.Симоненка, В.Стуса, М.Руденка та ін.

Шевченкіана репрезентована 14-томним повним виданням творів (Чикаго, 1962), добре ілюстрованою біографічною розповіддю Н.Лівицької-Холодної «Шлях велетня» (Нью-Йорк, 1955), дослідженнями В.Барки «Правда Кобзаря» (Нью-Йорк, 1961), Д.Бучинського «Християнсько-філософська думка Тараса Шевченка» (Мадрид, Лондон, 1962), збірником статей до 175-річчя від дня народження поета «Світи Тараса Шевченка» (Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів, 1991) тощо.

Не можна не згадати видань таких українознавчих інституцій, як Українська вільна академія наук, Канадський інститут українських студій, Гарвардський, Торонтський та Альбертський університети, Наукове товариство ім.Т.Шевченка, Український вільний університет у Празі та Мюнхені, Музей української культури в Свиднику.

Фонд зарубіжної україніки потребує, однак, ґрунтовного доукомплектування, насамперед, довідковими, енциклопедичними та бібліографічними виданнями, цінними в науковому й пізнавальному плані працями з історії, філософії, літературознавства, економіки, серійними та періодичними виданнями.

Другою складовою частиною масиву є ті твори реабілітованих авторів, які зберігалися у спецфонді*. Література до нього надходила з основного книгосховища бібліотеки. Підставою для вилучення книг із загальних фондів були накази Головліту УРСР та СРСР. Цьому підлягала й література, видана в західних областях України до 1939 р.

Книги спецфонду мають одну сумну особливість: за кожною з них стоїть знівечена доля її автора. Переглядаючи книги, які в різний час, за різних обставин потрапили до нього, не відразу розумієш, чому саме їх було вилучено із загального обігу. Адже в цьому ряду - оригінальні твори класиків української літератури Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Василя Стефаника.

Очевидно, цензуру не влаштовувала передмова або редакція, «не той» укладач чи щось інше.

Під час другої світової війни спецфонд було знищено. Перший запис у його новій інвентарній книзі датовано січнем 1945 р.

Літературу нагромаджували в окремому книгосховищі і не відображали в загальних каталогах бібліотеки. Користуватися нею могла досить обмежена кількість читачів зі спеціальним дозволом-відношенням, де обов'язково зазначалася

тема наукової роботи або ж ціль. Дозвіл щороку мав поновлюватися. На літературу спецфонду ні в якому разі не можна було посилатися.

У 60-70-ті роки читальний зал відділу обслуговував щорічно від 500 до 700 читачів.

Пожовклі сторінки інвентарних книг можуть багато чого розповісти. Сюди, в графу «автор», заносилися прізвища найкращих представників української інтелігенції, проти яких було розпочато тотальний хрестовий похід з метою позбавити народ перспектив його національного відродження. Їхні імена ретельно стиралися зі сторінок історії та літератури, як і сліди їх перебування на землі. Часто ці сліди вели до Сибіру й на Соловки, а звідти і в небуття.

Сталінський терор не поминув жодної верстви суспільства, але найбільше постраждала інтелігенція. За часів кривавої віхоли 30-50-х років багато талановитих українських прозаїків, поетів, драматургів вимушені були припинити літературну діяльність, тільки-но розпочавши її. Серед них К.Котко, В.Кузьмич, С.Стещенко. Їхні твори протягом багатьох десятиліть простояли на полицях спецфонду.

Записи в інвентарних книгах були інтенсивними до 1955 р. З наступного року у графі «примітки» з'являються перші записи про повернення книг до загальних фондів. Та, на жаль, багато з цих видань з невідомих для нас причин через деякий час знову потрапили на спецфондівські полиці. Така доля спіткала твори Л.Первомайського, М.Зерова, М.Куліша, О.Досвітнього, В.Коряка, П.Усенка та багатьох, багатьох інших.

У жовтні 1953 р. в спецфонді опинилися усі твори Л.Берії. В 1959 р. він поповнюється друкованою продукцією т. зв. антипартійної групи (Л.Каганович, М.Молотов, Г.Маленков, М.Булганін). У 1962 р. сюди перекочують твори Сталіна та література про нього.

З 1956 по 1963 р. на «хвилі потепління» до загального масиву бібліотеки було переведено майже третину спецфонду. У 70-80-ті роки відбувається зворотний процес і знову полиці відділу поступово заповнюються книгами В.Некрасова, Е.Брегеля, В.Максимова, І.Купермана, А.Кузнецова, А.Гладиліна, В.Аксьонова та інших письменників і діячів

* Відділ офіційно було створено 1936 р. На жаль, жодних підтверджуючих матеріалів не збереглося, єдиними документами є інвентарні книги.

науки й культури, змушених виїхати за кордон. Надходять видання дисидентів: О.Бердника, М.Руденка, І.Світличного, С.Плачинди, В.Чорновола, Р.Іванчука, причому навіть ті книги, де вони виступали редакторами, укладачами тощо.

З 1987 р. бібліотеки систематично одержують накази Головліту УРСР та СРСР у вигляді списків про повернення книг до загальних фондів. У січні 1990 р. останнім наказом Головліту УРСР «Про повернення книг до загальних фондів бібліотек» спецфонди фактично скасовувалися.

Рішенням дирекції бібліотеки від 16 вересня 1991 р. всі видання спецфонду у вигляді єдиної колекції були передані до новоутвореного залу зарубіжної україніки. Колекція налічує близько 15 тис. од. За своїм змістом її фонд універсальний. Більшість (ядро фонду) становить суспільствознавча література, тобто видання з історії, економіки, літературо- та мовознавства, дослідження з питань філософії, права, релігієзнавства.

Є велика добірка матеріалів про політичні партії та угруповання.

Окрема група - видання художньої літератури та літературна критика (зокрема розвідки про життя і творчість Г.Сковороди, Т.Шевченка, Л.Українки, І.Франка, В.Винниченка та ін.).

Чільне місце серед видань колекції посідають маловідомі досі дослідження з історії України, а саме «Історія українського народу» Т.Ганка (К., 1918); «Оповідання з української історії» Г.Коваленка (Черкаси, 1918); «Історія козаччини» І.Крип'якевича (Львів, 1934); «Слідами українських січових стрільців» О.Назарука (Львів, 1916); «Як жив український народ» Б.Грінченка (К., 1918); «Коротенька історія Чернігівщини» Д.Дорошенка (Чернігів, 1918); «Історія України» О.Терлецького (Львів, 1938); праці видатного українського історика М.Яворського; «Записки історично-філологічного відділу УАН» кн. I-XXV (К., 1919-1929).

З питань економіки виділимо такі цікаві видання: В.Линтварев «Азбука кооперації» (М., 1928); М.Слабченко «Організація господарства України от Хмельнищини до мирової війни» (Х., 1923); «Студії з сільськогосподарської економіки України» (К., 1918); М.Яворський «Україна в епоху

капіталізму» (Х., 1924); М.Якименко «Земельна справа на Україні» (Пг., 1917).

Величезний інтерес викликають мовознавчі праці І.Огієнка (митрополита Іларіона), О.Курило, М.Возняка, Г.Іваниці. Не меншим попитом користуються вилучені з обігу численні читанки, які стали сьогодні бібліографічною рідкістю. Серед них «Рідне слово» (К., 1917); «Рідні колоски» (К., 1917); «Ясні зорі» (Полтава, 1918); «На червоних полях» (К., 1924); «Життя та слово» (Х., 1926); «Досвітні огні» (К., 1927); «Веселка» (К., 1927).

Серед досліджень з літературознавства згадаємо «Начерк історії української літератури» Б.Лепкого (Коломия, б/р); «Від Мирного до Хвильового» М.Рудницького (Львів, 1936); «Нарис історії української літератури» В.Коряка (Х., 1929); «Поетика» Д.Загула (К., 1923); «Від Куліша до Винниченка» М.Зерова (К., 1929); «Сонет в українській поезії» В.Чаплі (Одеса, 1930); «Українська література» О.Дорошкевича (К., 1928).

Мистецтвознавча література репрезентована такими іменами, як М.Голубець, О.Кисіль, К.Широцький, Ю.Турченко та ін.

Є в колекції праці державних і політичних діячів - Зінов'єва, Каменева, Раковського, Бухаріна, Троцького, Рикова, Томського.

Неординарний підхід до висвітлення постаті Леніна, його життя, діяльності, невідомих донедавна фактів з його біографії привели ці видання на полиці спецфонду, утворивши своєрідну «ленініану».

Чимало забороненої літератури належить ученим і письменникам, які пройшли за процесом СВУ: Й.Гермайзе, М.Івченко, Л.Старицька-Черняхівська. Під тотальну заборону потрапили твори В.Винниченка, С.Єфремова, М.Хвильового, А.Любченка. В інвентарних книгах поряд з їхніми іменами стояло слово «Всіма», а це означало, що вилучаються всі твори цих авторів, за всі роки, всіма мовами.

Протягом 1992 р. новоутворений читальний зал відвідало близько 10 тис. читачів, а за подальші п'ять років - понад 35 тис. Серед користувачів фонду в основному працівники академічних установ, викладачі вищих та середніх навчальних закладів, аспіранти, студенти-дипломники.

У цьому стислому огляді неможливо перелічити всі цінні й цікаві в науковому плані видання, які входять до складу колекції. Строкатість фонду зумовлена змінами, що відбувались у культурному й політичному житті суспільства. Аналізуючи склад колекції, переконаєшся, яких величезних втрат зазнала вітчизняна культура, наука й освіта. Адже без вільного доступу до всіх без винятку наукових джерел неможливо відтворити історичну правду. Колекція дає можливість заповнити ті самі «білі плями», про які так часто йдеться останнім часом у наукових колах.